

Василь ТКАЧУК, Оксана ТКАЧУК

ДЕІ Т Е ААІ Е²АНÜЕЕÖ İ Î ÑЕОА:
ОАІ ААІ Ö² ²І ÑОЕОÖО²ЕІ Т - ÑОӨОЕОӨДЕ

Розглянуто сутність та інституційну структуру ринку банківських послуг. Охарактеризовано сучасні тенденції ринку банківських послуг. Обґрунтовано пропозиції щодо оптимізації функціонування ринку банківських послуг.

Considered the essence and institutional structure of the banking market. Described current trends of market of banking services. Substantiated the proposals to optimize the functioning of the banking services' market.

Стабільність та ефективність ринку банківських послуг у сучасних умовах є запорукою стабільного і ефективного розвитку економіки загалом та успішного вирішення соціальних проблем. В умовах українських реалій проблема забезпечення належного функціонування ринку банківських послуг набуває ще більшої актуальності, оскільки інші сегменти фінансового ринку розвинуті у незначній мірі, і тому їхній реальний вплив на динаміку економічних процесів, як правило, є незначним. Зазначені обставини обумовлюють збільшення інтересу вітчизняних і зарубіжних дослідників до аналізу теоретичних проблем та практичних аспектів функціонування ринку банківських послуг. У цьому сенсі варто відзначити праці О. Барановського, А. Гальчинського, О. Дзюблюка, В. Міщенко, Ю. Коробова, В. Усоскіна, А. Чухна та ін. Однак питання цілісного дослідження ринку банківських послуг з точки зору його інституційної структури в поєднанні з іншими класифікаційними ознаками здебільшого залишаються поза межами теоретичних і прикладних досліджень.

З огляду на сказане, метою статті є дослідження інституційної структури ринку банківських послуг та обґрунтування на цій основі пропозицій щодо поліпшення його функціонування і посилення позитивного впливу на перебіг соціально-економічних процесів у суспільстві.

Цілком очевидно, що необхідною умовою аналізу структури ринку банківських послуг та проведення його класифікації є попереднє визначення його сутності. Ми вважаємо, що формулювання сутності ринку банківських послуг має базуватися на таких методологічних засадах: головні сутнісні ознаки ринку банківських послуг та інших ринків є ідентичними; ринок банківських послуг, як і будь-який інший ринок, є певною системою економічних відносин, специфічний характер яких і дає змогу розмежовувати різні види ринків; відносини між учасниками ринку мають формуватися відповідно до законів товарного виробництва, основними з яких є закон вартості та закон попиту і пропозиції; стан, динаміка і тенденції всіх типів ринків перебувають під постійним впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників; ринок банківських послуг має глобальний характер і функціонує як у межах національної, так і світової економік.

Врахування зазначених методологічних засад приводить нас до такого визначення ринку банківських послуг: це специфічна сфера регульованих економічних відносин, які функціонують на національному й наднаціональному рівнях і забезпечують балансування попиту та пропозиції на банківські послуги відповідно до законів товарного виробництва.

Розуміння сутності ринку об'єктивно передбачає розгляд питань його класифікації та функцій, оскільки це дасть нам змогу екстраполювати класифікаційні ознаки та функції ринку загалом на ринок банківських послуг. Ринку банківських послуг властиві всі функції ринку загалом, які реалізуються з урахуванням таких особливостей:

➤ регулююча функція забезпечує зіставлення й балансування попиту і пропозиції на мікро- і макрорівнях. Варто зауважити, що ринок банківських послуг є одним із найбільш регульованих ринків.

Його регулювання здійснюється у стратегічному плані через систему спеціального банківського законодавства і в оперативному плані – інструментами центрального банку. Рівень і масштаби оперативного регулювання ринку банківських послуг є найвищими серед усіх галузевих ринків товарів і послуг. Окрім цього, діяльність суб'єктів ринку банківських послуг піддається значному регулятивному впливу як міжнародних нормативно-правових інструментів, так і міжнародних регулятивних органів;

➤ стимулююча функція через механізми конкуренції, цінової політики і врахування платоспроможного попиту стимулює оптимізацію витрат і пропозицію інноваційних послуг клієнтам;

➤ функція економічного відбору реалізується у розробленні чітких механізмів та процедур реорганізації, реструктуризації, санації та ліквідації неефективних продавців ринку. Характерною рисою реалізації цієї функції на ринку банківських послуг є активна участь державних регуляторних органів у мінімізації санаційних наслідків як для економіки загалом, так і для споживачів банківських послуг зокрема;

➤ інтегруюча функція ринку банківських послуг забезпечує переливання капіталів від одних суб'єктів ринку до інших, оперативне задоволення потреб клієнтів у додаткових ресурсах, здійсненні розрахунково-касового обслуговування та інших банківських послуг, що забезпечує неперервність господарських зв'язків в економіці та її функціонування як цілісного механізму [2].

Перелік класифікаційних ознак для структурування ринку є доволі великим і практично не викликає особливих дискусій в економічній літературі. Як правило, спостерігається не заперечення раніше сформульованих класифікаційних ознак, а їхнє доповнення чи розширення з огляду на зміни ринку.

Так, за територіальним охопленням ринок може бути внутрішнім і зовнішнім. Відповідно до об'єкта ринкової діяльності виокремлюють ринок товарів, ринок послуг, фінансовий ринок, ринок землі, ринок робочої сили, які в свою чергу деталізуються за окремими групами і видами товарів та послуг. Залежно від кількості діючих ринкових суб'єктів на певному сегменті ринку, їхньої ринкової ролі й наявності бар'єрів для входження на ринок виділяють такі моделі ринків: ринок досконалої конкуренції; ринок монополістичної конкуренції; олігополістичний ринок; абсолютна монополія; олігопсонічна модель ринку; монопсонічна модель ринку.

Перелічені моделі ринку, зокрема досконалої, монополістичної й олігополістичної конкуренції та абсолютної монополії, визначаються з точки зору однієї зі сторін ринкових суб'єктів – продавців на ринку. Однак на ситуацію на ринках впливають також кількість та можливості покупців/споживачів. Відповідно до цього виділяють олігопсонічну та монопсонічну моделі ринку. Олігопсонічна модель є дзеркальним відображенням олігополістичного ринку і характеризується наявністю кількох покупців/споживачів на ринку. При цьому також можна виділити симетричну і асиметричну олігопсонію. Монопсонія передбачає діяльність на ринку тільки одного споживача/покупця з усіма характеристиками монополії з точки зору споживача [8].

Залежно від пріоритету ринкових суб'єктів виділяють ринок продавців та ринок покупців. Співвідношення між ними визначається ринковою силою продавця і покупця. На ринку продавців останні володіють можливістю значною мірою диктувати споживачам свої умови щодо ціни та якості пропонуваного товарів/послуг внаслідок незадоволення попиту або монопольного становища на ринку. Для такого ринку переважаючою буде конкуренція покупців. І навпаки, на ринку покупців домінуючою буде конкуренція продавців. Більшість сучасних ринків є ринками покупців.

З точки зору інституційної структури ринок банківських послуг є сукупністю носіїв попиту і пропозиції, які взаємодіють між собою. Носіями пропозиції виступають комерційні банки та інші економічні суб'єкти, яким згідно з чинним законодавством дозволяється надання фінансових послуг банківського характеру. Реальними і потенційними носіями попиту є вся сукупність юридичних і фізичних осіб.

Оскільки комерційні банки виступають основними носіями пропозиції на ринку банківських послуг поряд з установами парабанківської системи, проаналізуємо основні параметри і тенденції діяльності на ринку цього основного сегмента продавців за період з 01.01.2007 р. до 01.01.2012 р. Вибір саме цього часового інтервалу для аналізу обумовлений необхідністю визначити динаміку і тенденції діяльності банків у докризовий період, в період кризи та на етапі стабілізації ринку. Для аналізу використаємо дані Національного банку України щодо основних показників діяльності вітчизняних банків (табл. 1).

Основні показники діяльності банків України [9]

Назва показника	01.01. 2007 р.	01.01. 2008 р.	01.01. 2009 р.	01.01. 2010 р.	01.01. 2011 р.	01.01. 2012 р.
Кількість зареєстрованих банків	193	198	198	197	194	198
Виключено з реєстру з початку року	6	1	7	6	6	0
Кількість банків у стадії ліквідації	19	19	13	14	18	21
Кількість діючих банків	170	175	184	182	176	176
з них: з іноземним капіталом	35	47	53	51	55	53
Частка іноземного капіталу у статутному капіталі банків, %	27,6	35,0	36,7	35,8	40,6	41,9
Активи банків	340 179	599 396	926 086	880 302	942 088	1054280
Кредити надані	269 294	485 368	792 244	747 348	755 030	825 320
Довгострокові кредити	157 224	291 963	507 715	441 778	420 061	426 430
Прострочена заборгованість за кредитами	4 456	6 357	18 015	69 935	84 851	79 292
Резерви під активні операції банків	13 289	20 188	48 409	122 433	148 839	157 907
Пасиви, усього	340 179	599 396	926 086	880 302	942 088	1054280
Власний капітал, з нього	42 566	69 578	119 263	115 175	137 725	155 487
Сплачений статутний капітал	26 266	42 873	82 454	119 189	145 857	171 865
Зобов'язання банків, з них:	297 613	529 818	806 823	765 127	804 363	898 793
Кошти суб'єктів господарювання	76 898	111 995	143 928	115 204	144 038	186 213
Кошти фізичних осіб	106 078	163 482	213 219	210 006	270 733	306 205
Регулятивний капітал	41 148	72 265	123 066	135 802	160 897	178 454
Результат діяльності	4 144	6 620	7 304	-38 450	-13 027	-7 708

За станом на 1 січня 2012 р. Національним банком України зареєстровано 198 банків, з них ліцензію на здійснення банківських операцій мали 176 банків. В Україні діють 53 банки з іноземним капіталом (26,8% від загальної кількості банків України), з них 22 банки (11,1%) – зі 100%-м іноземним капіталом. У стані ліквідації перебуває 21 банк. За станом на 01.02.2012 р. з Державного реєстру банків з початку року виключено один банк.

Виходячи з даних таблиці, можна охарактеризувати зміну показників діяльності банків України за останніх 5 років. Кількість зареєстрованих банків за вказаний період збільшилась на 5 – з 193 до 198, це свідчить про те, що реєструється більше банків, ніж ліквідовується. Також це свідчить про те, що для банківської системи України не є характерним укрупнення і злиття банківських установ.

Кількість банків з іноземним капіталом збільшилась за ці роки на 18. Цей факт свідчить про зацікавленість іноземних банків в інвестиціях у банківську сферу України. Збільшилась також частка іноземного капіталу в сукупному статутному капіталі українських банків – з 27,6% у 2007 р. до 42% у 2012 р. Водночас слід взяти до уваги, що більш швидкими темпами зростає частка російських банків, а частка західних банків практично не збільшується в останні роки. Загальна кількість банків з іноземним капіталом останніми роками стабілізувалась, а в окремі періоди навіть виявила тенденцію до зменшення [9].

Сукупні активи українських банків за період, що розглядається, збільшилися на 714101 млн. грн., або майже на 210%. Кожен рік характеризувався значним збільшенням показника сукупних активів. Винятком став 2009 р., протягом якого відбулось зменшення активів банків на 45784 млн. грн. У складі сукупних активів банків найшвидшими темпами зростали залишки коштів на кореспондентських рахунках в інших банках (темп приросту +320%), кредити суб'єктам господарювання (+246%), прострочена заборгованість за кредитами (+1680%), резерви під активні операції банків (+1090%) [9].

Водночас із тенденцією зменшення сукупних активів у 2009 р. відбулося зменшення розміру пасивів українських банків. Загалом період 2007–2012 рр. характеризується збільшенням розміру пасивів на 714101 млн. грн., або на 210%. У структурі сукупних пасивів слід відзначити суттєве збільшення сплаченого статутного капіталу банків (темپ приросту +556%), зобов'язань банків (+202%), коштів суб'єктів господарювання (+142%), строкових коштів фізичних осіб (+190%). Позитивні зміни спостерігаються також у структурі регулятивного капіталу: за останніх 5 років його розмір збільшився на 137306 млн. грн. (темп приросту +333%) [9].

Динаміка фінансового результату діяльності банків за період 2007–2012 рр. характеризується доволі суперечливими тенденціями – стабільним нарощуванням прибутку протягом 2007–2008 рр. і значним збитком у 2009–2010 рр. Це зумовлено потребою значних грошових відрахувань до резервів під активні операції банків.

Детальний аналіз структури і динаміки доходів і витрат банків України проведемо на основі даних табл. 2.

Таблиця 2

Структура доходів і витрат банків України за період 2009–2011 рр. [4]

№ з/п	Показники	За станом на 01.12.2009 р.		За станом на 01.01.2011 р.		За станом на 01.01.2012 р.	
		Сума (млн. грн.)	%	Сума (млн. грн.)	%	Сума (млн. грн.)	%
1	ДОХОДИ	131446	100,0	136848	100,0	142778	100,0
1.1	процентні доходи	111285	84,66	113334	82,8	113352	79,4
1.2	комісійні доходи	14843	11,29	15271	11,2	18473	12,9
1.3	результат від торговельних операцій	2860	2,18	2207	1,6	3993	2,8
1.4	інші операційні доходи	1837	1,4	5342	3,9	5726	4,0
1.5	інші доходи	545	0,41	499	0,4	622	0,5
1.6	повернення списаних активів	75	0,06	195	0,1	612	0,4
2	ВИТРАТИ	159081	100,0	149875	100,0	150486	100,0
2.1	процентні витрати	61418	38,61	61409	41,0	59506	39,6
2.2	комісійні витрати	2694	1,69	2660	1,8	3072	2,0
2.3	інші операційні витрати	7382	4,64	10706	7,1	15861	10,5
2.4	загальні адміністративні витрати	24706	15,53	29058	19,4	34327	22,8
2.5	відрахування в резерви	64318	40,43	46171	30,8	36508	24,3
2.6	податок на прибуток	-1437	-0,9	-129	-0,1	1212	0,8
3	Чистий прибуток	-27636	-	-13027	-	7708	-

За період 2009–2011 рр. структура доходів і витрат банків України значно змінилася, зокрема частка процентних доходів зменшилася з 84,66% до 79,4%; питома вага комісійних доходів зросла на 1,6%; частка інших операційних доходів збільшилася майже в три рази – з 1,4% до 4,0%.

У структурі витрат частка основної статті – процентних витрат – суттєво не змінилася. Деяко збільшилася частка комісійних витрат (+0,3%), більш ніж у два рази зросла питома вага інших операційних витрат (з 4,64% до 10,5%). Суттєво збільшилася питома вага загальних адміністративних витрат (з 15,53% до 22,8%). Тенденція скорочення питомої ваги відрахувань у резерви – з 40,43% всіх витрат банків до 24,3% – свідчить про поліпшення якості кредитного портфеля банків і створює можливості для отримання ними чистого прибутку [4].

Суперечливими тенденціями характеризується динаміка другого елемента інституційної структури ринку банківських послуг, а саме реальних і потенційних споживачів. Якщо розглядати сукупність всіх споживачів банківських послуг у розрізі двох основних груп – суб'єктів господарювання та фізичних осіб, то на підставі даних Державної служби статистики за період 2007–2012 рр. можемо зробити такі висновки:

1. Щорічно спостерігаємо скорочення чисельності населення України, що пов'язано як із демографічними проблемами (скорочення народжуваності), так і з міграцією населення. Очевидно, що така тенденція має негативний вектор впливу на ринок банківських послуг, оскільки скорочує кількість носіїв попиту з боку фізичних осіб. За аналізований період чисельність населення України скоротилася з 46372,4 до 45633,6 млн. осіб [10].

2. Статистика доходів і витрат населення України свідчить про значні можливості зростання попиту населення на банківські послуги, що підтверджується значним збільшенням доходів населення за останніх 5 років з 623289 млн. грн. до 1251005 млн. грн., або у два рази. При цьому витрати населення на приріст фінансових активів зросли з 37840 млн. грн. до 83069 млн. грн. Ця стаття витрат є дуже чутливою до економічної ситуації, що підтверджується такими даними: у 2008 р. вона знизилась до 22496 млн. грн., а в 2010 р. досягла 142284 млн. грн. Загроза інфляції і падіння довіри до банків переорієнтувало витрати населення на придбання товарів і послуг та нагромадження нефінансових активів [5].

3. Державна служба статистики не публікує інформації щодо чисельності та структури суб'єктів господарювання як загалом, так і за сферами діяльності. З огляду на це основні тенденції сегмента суб'єктів господарювання як носіїв попиту на банківські послуги ми можемо визначити тільки на основі аналізу макроекономічних показників. Так, обсяг реалізованої промислової продукції протягом п'яти років збільшився з 537,4 млрд. грн. до 1008,3 млрд. грн. при різкому його зниженні у 2009 р. до рівня 591,9 млрд. грн. Динаміка обсягу сільськогосподарської продукції характеризується загалом більш стабільною тенденцією зростання, що загалом обумовило і зростання зацікавленості банків до обслуговування аграрного сектору. Значних труднощів у період кризи зазнали клієнти банків, що працюють у будівельній галузі. Обсяг продукції будівництва ще до цього часу не вийшов на докризовий рівень. Негативними тенденціями, які спостерігаються у діяльності сегмента суб'єктів господарювання також слід вважати зростання негативного сальдо зовнішньої торгівлі з 9,5 млрд. дол. США до 12,7 млрд. дол., а також постійне скорочення частки прибуткових підприємств [10]. В Україні майже половина підприємств працюють збитково, через це вони не можуть бути надійними й стабільними клієнтами банків і користуватися всім асортиментом банківських послуг.

Порівняльний аналіз ринку банківських послуг та інших типів сучасних ринків дає змогу чітко ідентифікувати ряд суттєвих особливостей, врахування яких є необхідною умовою при розробленні ефективної моделі функціонування та регулювання ринку банківських послуг. Серед них варто виокремити такі: тісне поєднання державного і ринкового регулювання з метою підтримки його стабільності; застосування широкого асортименту інструментів адміністративного та економічного впливу на діяльність суб'єктів ринку; регулювання і регламентація відносин на ринку як нормами міжнародного права, так і національним законодавством; прозорість інформації про стан ринку та його учасників, під якою слід розуміти високий рівень поінформованості учасників про стан та події на ринку; необмежена кількість учасників ринку, що слід трактувати як відсутність обмежень щодо кількості функціонуючих на ринку як продавців, так і споживачів банківських послуг; широкий асортимент і диверсифікація банківських послуг, кількісні і якісні характеристики яких постійно змінюються в умовах загострення конкуренції та нестабільності ринку; загальний поділ ринку на ринок товарів і ринок послуг відносить ринок банківських послуг до ринків послуг, які розвиваються швидшими темпами, ніж ринок товарів. Варто зауважити, що в розвинутих країнах спостерігається доволі висока частка (50% і більше) працівників, зайнятих у сфері послуг; за рівнем і характером конкуренції ринок банківських послуг є типовою моделлю олігополістичного ринку у формі асиметричної (диференційованої) олігополії; на ринку банківських послуг практично відсутні елементи як олігопсонічної, так і монопсонічної моделей ринку. Елементи олігопсонії можуть проявлятися тільки у рідкісних випадках при аналізі локального ринку на рівні окремого відділення банку, яке може бути орієнтоване у своїй діяльності на кількох кредитних клієнтів; сучасний ринок банківських послуг, як і більшість ринків загалом, найчастіше функціонує у формі ринку споживача/клієнта, при якому продавці конкурують між собою за найвигідніші умови продажу банківських послуг. Це однак не виключає того факту, що в окремі періоди часу на окремих сегментах ринку банківських послуг будуть мати місце характерні прояви ринку продавця. Зокрема така ситуація неминує виникати, якщо попит на окремі банківські послуги тривалий період часу буде перевищувати їх пропозицію. Саме таке явище спостерігалось на ринку банківських послуг України в окремі місяці передкризового періоду (кінець 2007 р. – перша половина 2008 р.) у сегменті кредитних послуг для фізичних осіб.

Аналіз свідчить, що для сучасного етапу еволюції ринку банківських послуг характерними є такі тенденції: універсалізація банківської діяльності; лібералізація державного регулювання банківської сфери; розширення територіальної сфери діяльності банків; посилення конкуренції на ринку між банками і небанківськими фінансово-кредитними установами та підвищення ролі нецінових методів конкурентної боротьби; розширення асортименту банківських послуг спрямоване, з одного боку, на поліпшення якості обслуговування клієнтури, а з іншого – на диверсифікацію прибуткових статей банку, що дає змогу отримувати доходи навіть у випадку зміни ринкової кон'юнктури і падіння попиту на окремі види послуг тощо.

Отже, ринок банківських послуг є складним середовищем формування попиту і пропозиції на продукти банківської діяльності, що динамічно розвивається і набуває нових рис у контексті сучасних світогосподарських процесів. Разом із цим, ринок банківських послуг є складною структурою, що може бути класифікована за різними критеріями: типами споживачів, географічним охопленням, продуктовою ознакою тощо. При цьому існування адекватних теоретичних підходів до визначення базових дефініцій банківської діяльності є однією з необхідних умов розроблення правильної стратегії практичної оптимізації функціонування ринку банківських послуг.

Література

1. Вовчак О. Д. *Кредит і банківська справа* : підруч. / О. Д. Вовчак, Н. М. Руцин, Т. Д. Андрейкін. – К.: Знання, 2008. – 564 с.
2. Григорук А. А. *Основи економічної теорії: політекономічний аспект* / А. А. Григорук, М. С. Палюх, Л. М. Литвин, Т. Д. Літвінова. – Тернопіль, 2002. – 304 с.
3. *Гроші та кредит* : підруч. / за заг. ред. М. І. Савлука. – 4-те вид. [перероб. і доп.]. – К. : КНЕУ, 2006. – 744 с.
4. *Доходи та витрати банків України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=84911&cat_id=87530
5. *Доходи та витрати населення України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
6. *Економічна енциклопедія* : у 3 т. / редкол. ... С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – Т. 1. – К. : Академія, 2000. – 864 с.
7. *Закон України Про банки і банківську діяльність* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>
8. *Основи економічної теорії* : підруч. / А. А. Чухно, П. С. Єщенко, Г. Н. Климко та ін. ; за ред. А. А. Чухна. – К. : Вища шк., 2001. – 606 с.
9. *Основні показники діяльності банків України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36807&cat_id=36798
10. *Основні показники соціально-економічного розвитку України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
11. *Ринок банківських послуг в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку* : автореф. дис... канд. екон. наук: 08.04.01 [Електронний ресурс] / О. А. Брегета ; Київ. нац. екон. ун-т. – К., 2002. – 16 с. – укр. . – Режим доступу : <http://refsmarket.com.ua/moreinfo.php?diplomID=12865>
12. *Скиннер К. Будущее банкинга: мировые тенденции и новые технологии в отрасли* / Крис Скиннер ; пер. с англ. Е. И. Недбальская ; науч. ред. Н. А. Головки. – Минск : Гревцов Паблишер, 2009. – 400 с.
13. *Чисельність населення та середня чисельність за період року* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
14. *Шелудько В. М. Фінансовий ринок* : навч. посіб. / В. М. Шелудько. – К. : Знання-Прес, 2008. – 535 с.